

VESNA BIKIĆ, *Gradska keramika Beograda (16.–17. vek)* [Belgrade ceramics in the 16th–17th century], Arheološki Institut Posebna izdanja 39 [Archaeological Institute Monographs N 39], Beograd 2003, ss. 187, ryc. 35, liczne rys. w tekście.

Dzieje Belgradu w dobie nowożytnej datuje się od roku 1521, czyli od daty wręczenia kluczy do miasta sułtanowi Sulejmanowi Wspaniałemu. Był to początek panowania tureckiego trwającego do 1688 roku. Następstwem tego wydarzenia były zmiany w sferze ekonomicznej, kulturalnej, urbanistycznej i społecznej. Belgrad nadal był *Dar al Jihad* — Miastem Świętej Wojny, ważną fortecą, która do końca XVII stulecia stanowiła zaplecze kampanii wojennych Imperium Osmańskiego przeciwko Austrii. Stopniowo jednak następowało przekształcenie obronnej twierdzy w nowożytne miasto z rozwiniętym handlem i rzemiosłem. W związku z jego intensywnym rozwojem podjęto nowe inwestycje w zakresie obronności, m.in. wzniesiono nowe bastiony i linię wysokich wałów wzdłuż brzegu Dunaju. Ziemia do budowy wałów pochodziła z centralnej części Górnego Miasta, które zniwelowano do poziomu podnóża Wzgórza Naddunajskiego w obrębie Dolnego Miasta. Działania te spowodowały zniszczenie na tym obszarze pierwotnych nawarstwień kulturowych powstałych od antyku. W stratygrafii okres panowania tureckiego jest wyraźnie czytelny w formie licznych warstw spalonych konstrukcji drewnianych, obfitujących w rozmaite znaleziska ruchome.

Przedmiotem studiów Vesny Bikić jest zbiór wyrobów garncarskich pozyskanych podczas prac archeologicznych prowadzonych na obszarze Dolnego Miasta — w rejonie północno-wschodniego muru obronnego i Pałacu u podnóża Wzgórza Naddunajskiego, a także na terenie Górnego Miasta — wzdłuż muru obronnego oraz zamku. Zabytki pochodzą głównie z okresu panowania tureckiego w latach 1521–1688, ale również z ostatnich dekad XV stulecia i z końca XVII wieku.

Badana ceramika, zdaniem Autorki, w zakresie techniki i technologii wykonania doskonale ilustruje procesy zmian dokonujących się wówczas w mieście. Można ją określić jako przejściową. Posiada bowiem znamiona zarówno wytwórczości okresu średniowiecza jak nowożytności, tego co stare i co nowe. Świadczy o rozwoju umiejętności garncarzy w tym okresie, o przekształcaniu tradycyjnych form bądź tworzeniu zupełnie nowych, w zależności od zaistniałych potrzeb użytkowników.

Różnorodność formalna i estetyczna omawianych zabytków determinowana była przez kulturowe wpływy z południa — z Bałkanów, oraz polityczne i ekonomiczne z północy — z Europy Środkowej. Porównanie wzajemnego oddziaływania pochodzących stamtąd różnych gatunków ceramiki ma według V. Bikić ogromne znaczenie nie tylko dla analizy znalezisk z Belgradu, ale również z innych, sąsiednich ośrodków, w których w XVI i XVII wieku zachodziły analogiczne procesy.

Autorka uznaje cechy specyficzne dla nowożytnej wytwórczości garncarskiej, obserwowane w badanym zbiorze, za spuściznę kulturową Bizancjum i innych obszarów Bałkanów, oraz Włoch i Hiszpanii, a także wytwórczości tureckiej z XIV i XV w.

Publikacja składa się z dwóch obszernych części: omówienia stworzonej przez Autorkę, łącznej typologii wszystkich gatunków analizowanych wyrobów (rozdział I, „Tipologija keramičkih oblika”) oraz charakterystyki wyrobów pod względem miejsca ich pochodzenia: serbskich, środkowoeuropejskich i tureckich (rozdział II, „Odlike keramičke produkcije”). Rozważania poprzedza wstęp („Uvod”), zamyka zaś podsumowanie („Zaključna razmatranja”), bibliografia i streszczenie całości w języku angielskim.

W rozdziale I (s. 19–93) Autorka dokonała klasyfikacji wyrobów na podstawie rodzaju (dzban, garnek, kubek, fajka, kafel, itd.), a zarazem pełnionej funkcji. Wyróżniła 19 różnych typów, w tym jedenaście typów naczyń o różnorodnym przeznaczeniu (do przyrządzania potraw, przechowywania ich i podawania) oraz osiem typów innych wyrobów glinianych —

drobnych przedmiotów (takich jak fajki, zabawki, małe naczynka, skarbonki), elementów wyposażenia wnętrz (świeczniki, kafle, przedmioty związane z akustyką) i naczynia zasobowe. Poszczególne typy oznaczono cyframi rzymskimi, zaś ich formy — arabskimi. Scharakteryzowano każdy z nich, podano informacje o miejscu ich znalezienia i datowaniu, zobrazowano rycinami. Najliczniejsze, wśród których wyróżniono 33 różne formy, są typy I i II. Do pierwszego zaliczono misy (*duboka*) ze stopkami różnej wysokości i płaskim dnem. Zamieszczono tu również patelnie na trzech nóżkach i z rurkowatym uchwytem. Do drugiego typu zaliczono garnki (*lonci*) o rozmaicie ukształtowanych poszczególnych częściach. Kolejny (trzeci) tworzą dzbany (*krčazi*), m.in. z rurkowatym wylewem (tzw. *ibriki*), połączonym z szyjką glinianą taśmą (*bardaki*), z pękatą szyjką o średnicy większej niż wylew (*testija*) bądź z długą szyjką i rozchylonym wylewem zaopatrzonym w dziobek (*kondir*).

Wśród pokrywek (*poklopci*) (typ IV), oprócz form stożkowatych i dzwonowatych, powszechnych również wśród polskich znalezisk w XVI i XVII w., odnotowano także spłaszczone, z pękatym uchwytem mającym otwór i z uchem; płaskie bez uchwyty, z długą, prawie pionową piętą, oraz płaskie, w formie krążka gliny, z taśmowatym uchem.

Następną grupę tworzą talerze (*tanjiri*) (typ V) — głębokie, o dość wysokich i wyraźnie wyodrębnionych stopkach; szóstą — dzbanki (*bokali*), w tym formy z krótkim wylewem w kształcie rurkowatym, umieszczonym w górnej części brzuśca. Typ VII to kubki (*pehari*), do których zaliczono także mały, pękaty grapen na trzech nóżkach, z taśmowatym uchem. Kolejne to pucharki (*slanici*) (typ VIII) przypominające kształtem szklanice, z szeroką stopką i nieco węższą nóżką.

Interesującymi znaleziskami są naczynia z pokrywkami do wypieku chleba (*crepulje-vršnici*) (typ IX). Mają kształt niskich mis z dnami o dużych średnicach, niekiedy z jednym uchem, czasem zdobione. Przeznaczone do nich pokrywki są wysokie, stożkowate lub dzwonowate z uchwytem w formie uch. Formę mis o zaokrąglonym lub płaskim dnie z otworami mają natomiast cedzaki (*cediljke*) (typ X), zaś niektóre małe garnki (*tegle*) (typ XI) przypominają kształtem słoje bądź naczynia apteczne.

Do typu XII zaliczono fajki zwane lulkami (*glinene lule*), wśród których wydzielono 12 form. Jest to cenny zbiór, przynoszący podstawowe informacje o tych wyrobach, produkowanych także w warsztatach garncarskich Rzeczypospolitej od XVII stulecia. Lulki znajdowane są często na różnych nowożytnych stanowiskach archeologicznych i odnotowywane wśród zabytków ruchomych. Znajomość tej kategorii znalezisk wydaje się jednak niewystarczająca. Informacje na ich temat zawarte w polskich publikacjach archeologicznych przeważnie ograniczają się do datowania i określenia miejsca znalezienia. W kręgu zainteresowań krajowych badaczy pozostawały dotychczas głównie fajki jednorodne zwane holenderskimi.

Naczynia miniaturowe w formie bezuchych garnuszków (*male posude*), będące najprawdopodobniej zabawkami, zaliczono do typu XIII, zaś do typu XIV — inne małe naczynka (*svirale*). Następnie omówiono świeczniki (*svećnjaci*) (typ XV), których wyróżniono siedem form w zależności od wysokości i kształtu poszczególnych ich części. Wyroby te nie były dotąd przedmiotem zainteresowania polskich archeologów i tematem odrębnych publikacji.

Kafle (*pećnjaci*) (typ XVI), z wyjątkiem jednego płytowego, to wyłącznie egzemplarze garnekowe i miskowe. W większości mają otwory okrągłe z charakterystycznymi, znacznie rozchylonymi i płaskimi krawędziami, niektóre z nich mają ażurowe osłony. Inne uwzględnione przez Autorkę zabytki to skarbonka (*kasica*) (typ XVII) oraz przedmioty zinterpretowane jako związane z akustyką wnętrz (*sudovi za poboljšanje akustike*) (typ XVIII). Są pękate, ich maksymalna wyđetość przypada w 2/3 wysokości naczynia, mają wąski wylew o średnicy w przybliżeniu odpowiadającej połowie średnicy dna, a ich wysokość wynosi około 10 cm.

Jako ostatnie (typ XIX) opisane zostały duże naczynia zasobowe, tj. znacznych rozmiarów garnki (*sobne posude*) o kształcie cylindrycznym, z rozchylonym wylewem i spłaszczoną

krawędzią, zaopatrzone w dwa ucha. Tę część publikacji kończy omówienie kilku przedmiotów o nie ustalonym przez Autorkę rodzaju i przeznaczeniu.

Ta partia książki zawiera czytelny opis wytworów rzemiosła garncarskiego uzupełniony rycinami wydzielonych form. Brak tu jednak rycin prezentujących zestawienia kształtów poszczególnych części naczyń, każdego z typów oraz odnotowanych motywów zdobniczych. Nie ma także tabel porównujących wielkości wyrobów lub pojemności naczyń. Autorka nie podała nawet wymiarów omawianych wyrobów, można je określić jedynie na podstawie rysunków. Na czarno-białych rycinach brak także symbolicznych oznaczeń barw czerepów, czy też techniki ich wykonania (białe, ceglaste lub brunatne oraz siwe), co w przypadku łącznej typologii wszystkich gatunków wyrobów utrudnia ich identyfikację. Nie oznaczono także miejsca i zasięgu szkliwienia. Niezrozumiałe jest również zaliczenie przez V. Bikić patelni do grupy mis oraz grapena do kubków. Przyjęcie w przypadku tych naczyń kształtu oraz wielkości jako podstawowych kryteriów klasyfikacji, wyklucza stosowaną wobec innych wyrobów zasadę podziału na podstawie pełnionej funkcji.

W drugiej części publikacji Autorka podzieliła znaleziska na trzy grupy na podstawie proveniencji, wzorów form lub zastosowanych dekoracji, a także scharakteryzowała każdą z nich. Omawiając określone cechy wyrobów badaczka powołuje przykłady z prezentowanej wcześniej typologii oraz analogie. Tekst uzupełniają barwne fotografie zabytków.

Jako pierwsze omówione zostały wytwory serbskie (*Nasleđe keramike srpskih zemaja*, s. 96–105). Współautorem tej części publikacji jest N. Cerović. Jest to zbiór jednolity pod względem wykonania, o podobnych cechach zarówno technologicznych jak morfologicznych, uznanych przez badaczy za tradycyjne. Są to: domieszka schudzająca piasku w masie garncarskiej, użycie wolnoobrotowego koła garncarskiego, wypalanie w atmosferze redukcyjnej w niskiej temperaturze, a w wyniku tego procesu ciemne, brązowe zabarwienie czerepów, a także stosowanie pól oliwowych, głównie o barwie żółtej i oliwkowej. Powierzchnię zewnętrzną niektórych naczyń zdobiono ornamentami spiralnymi oraz linearnymi malowanymi białą farbą (ceramika malowana — *slikana keramika* oraz dekorowana techniką *sgraffito*¹ — *sgraffito keramika*). Kształty tych naczyń stanowią kontynuację form wytwarzanych przez serbskich garncarzy pod wpływem Bizancjum w XII stuleciu. Z terenu Belgradu pozyskano garnki z ornamentem rytym linii i zaopatrzone w ucha, naczynia do wypieku chleba z faliście uformowanym uchwytem, pokrywki, misy, naczynia miniaturowe i świeczniki.

Za importy ze Środkowej Europy — Austrii, Czech, Polski i Węgier (*Srednjoevropska keramika*, s. 105–116) uznane zostały wyroby zróżnicowane technologicznie, zarówno grubocienne, wykonane z dobrze oczyszczonych glin, o zabarwieniu ścianek w różnych odcieniach czerwieni, jak cienkościennie, zrobione z glin kaolinitowych, o jasnej (białej, beżowej) barwie czerepów. Powierzchnię wewnętrzną znacznej liczby naczyń (garnków, dzbanów i pucharów) pokrywa szkliwo, przeważnie żółto-zielonkawe lub zielone (*jednobojno gledošana keramika*). Wszystkie misy, większość garnków i dzbanów charakteryzuje się specyficznym ukształtowaniem wylewu — mocno wywiniętym, uformowanym pionowo lub skośnie, tworzącym rodzaj kołnierza, niekiedy o plastycznie profilowanej krawędzi, z wrębem na pokrywkę od wewnątrz (zwanym przez Autorkę żłobkiem architektonicznym).

Wyroby tureckie z XVI i XVII w. (*Osmanska keramika*, s. 116–156) odznaczają się natomiast wysokim poziomem wykonania, z dobrze wyszlamowanych, tłustych glin, rzadko zawierających domieszki schudzającą drobnego piasku i rozdrobnionej kredy. Po wysuszeniu i wypa-

¹ *Sgraffito* — technika, która polega na pokryciu przedmiotów glinianych warstwą angoby (białej lub zabarwionej), na której zostaje wydrapany lub wyrity rysunek — ciemny na jasnym tle angoby albo jasny na ciemnym tle, w zależności od zabarwienia czerepu i angoby; następnie przedmioty pokrywa się szkliwem przezroczystym nie zabarwionym albo zabarwionym; R. Krzywiec, *Podstawy technologii ceramiki*, Wrocław 1952, s. 122–123.

leniu w wysokiej temperaturze powierzchnia wyrobów uzyskiwała barwę czerwoną w różnych odcieniach — od ceglastej do jasnobrązowej. Do jej pokrycia używano szkliw barwionych na zielono, żółto i brązowo. Stosowano malowane dekoracje podszklivne w formie barwnych plam, smug oraz schematycznych motywów roślinnych umieszczonych często na białym tle (na pobiale pokrywającej ceglasty czerep). W zbiorze tym wyróżnia się grupa naczyń o szarej barwie powierzchni i metalicznym połysku. Zdaniem Autorki pod względem wykonania charakteryzują się one najwyższym poziomem artystycznym. Wyroby tureckie są najbardziej zróżnicowane typologicznie, znaleziono bowiem nie tylko misy, dzbanki, dzbany, garnki, cedzaki, pucharki, ale także naczynia miniaturowe i zasobowe oraz fajki, kafle i świeczniki.

Omawiana publikacja z pewnością nie może pretendować do miana pełnego opracowania wczesnonowożytnych wyrobów glinianych z Belgradu. Jest to raczej szersze omówienie, dobrze zilustrowane i estetycznie wydane. Niemniej dla polskich badaczy może stanowić kompendium wiedzy o tamtejszych wyrobach i ich nazewnictwie. Praca zawiera bowiem informacje o zasięgu importów warsztatów środkowoeuropejskich oraz o podobieństwach i odmiennościach w zakresie kształtów i sposobów zdobienia wyrobów ceramicznych w wymienionych częściach Europy.

Magdalena Bis
(Warszawa)